

MARIA MERCÈ COSTA

LA MISTERIOSA DAMA DE XÈRICA

Aquella dama apareixia, certament, envoltada de misteris. El rei Ferran I, el 1413, es referia a ella com a cosina seva, i noble, quan ordenava taxativament a les autoritats municipals de Castelló d'Empúries que li paguessin un deute de la vila. Calia que consideressin que ella ho necessitava molt i que “ella fos de nostra parentiu e affinitat segons es dit”.¹ Ja el rei Martí n' havia parlat, una vegada, dient que ella era “de nostra sang”, en un document on era citada com Elionor d' Aragó. En altres breus referències l'anomenaven sempre Elionor de Xèrica, vídua de Guillem de Montlaur. Sempre en relació amb Castelló d' Empúries. Com ja és sabut, la família de Xèrica és una branca del Casal de Barcelona. Però, d'on venia aquesta Elionor?

En el nostre estudi sobre la casa de Xèrica² havíem deixat establerta la successió, almenys en les línies més generals, si bé quedaven alguns dubtes i incerteses. A la fi, teníem a la mà unes poques dades sobre la dama de Castelló, que no podíem situar raonablement. Si realment el seu cognom era el de Xèrica, crèiem que el seu pare havia de ser un descendent legítim de la família. El darrer que va portar aquell cognom fou el famós Pere de Xèrica (+ 1362). Abans d'ell havia mort el seu fill Jaume, sense descendència. Pere va deixar quatre filles. Les teníem ben conegudes i cap d'elles no es deia Elionor.³

D'altra banda, la relació amb Castelló semblava inexplicable. Hi havia hagut una comtessa d'Empúries, Maria Àlvarez de Xèrica, germana de l'esmentat Pere; quedava, però, una mica lluny temporalment. El seu fill, el comte Joan I d'Empúries, havia estat força relacionat amb algunes de les seves quatre cosines; fins i tot hom havia besllumat el seu possible matrimoni amb una d'elles, però el projecte,

1. ACA (= Arxiu de la Corona d' Aragó), C (= Cancelleria), reg. 2365, fol. 53v.

2. M. COSTA, *La Casa, de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d' Aragó (segles XIII-XIV)*, Fundació Noguera, Textos i Documents, vol. 32, Barcelona 1998.

3. COSTA, *La Casa* cit., pp. 304-305.

del llunyà 1361, no es realitzà. Joan, després, tingué diverses qüestions amb elles i la seva mare Bonaventura d'Arborea, per la possessió de Cocentaina i d'altres llocs del regne de València, com ja tenim explicat en aquell mateix estudi.⁴ Però de la banda de Castelló, cap indici. Ni el nom del difunt Guillem de Montlaur no ens podia il·luminar sobre l'origen de la seva muller.

La nostra curiositat ens ha fet emprendre noves recerques i, per bé que inacabades, han estat ja suficients per a identificar la dama misteriosa. I a més, ens han portat algunes sorpreses que podrien resoldre alguns d'aquells dubtes del nostre llibre.

En els registres de la cancelleria reial hi ha nombrosos documents que expliquen els motius d'Elionor per recórrer a la intervenció dels reis i l'interès d'ells en ajudar-la. Però entre els plets i reclamacions per raó de censals que foren els principals motius, hi figura ben clarament el nom de la mare d'Elionor. No és altra que Beatriu de Xèrica, una d'aquelles quatre filles de Pere, i precisament la que aquest havia nomenat la seva hereva universal. No obstant i això, el misteri continua. Per què Elionor porta com a primer cognom el de la seva mare? Beatriu, vers els anys 1369/1370, es va casar amb Antoni d'Aragó, un dels nebots sicilians de la reina Elionor, muller de Pere el Cerimoniós, que vivien a la cort catalana d'ençà de la mort del seu pare, el rei Lluís de Sicília.⁵ Sembla, doncs, ben normal que la nostra Elionor portés el cognom d'Aragó -i podríem imaginar que el seu mateix nom li fou donat en honor de la reina, protectora dels seus nebots. Malgrat tot, com ja hem dit, hom l'anomena Elionor d'Aragó en un sol document. Seria, potser, que conservava en primer lloc el cognom matern com successora en l'herència de l'avi Pere?

Amb tot això, res no ens parlava dels primers anys d'Elionor, del seu matrimoni i, tal vegada, dels darrers anys de la seva vida. El seu marit Guillem de Montlaur era conegut com a un cavaller del regne de França. No hem pogut conèixer els noms dels seus pares. Probablement la seva família procedia del castell de Montlaur, prop de Carcassona⁶. Segons Zurita, el castell fou pres pel rei de França el 1292.⁷ Abans, un Hug de Montlaur, mestre del Temple, anà a la conquesta de València i fou notable a la cort de Jaume I.⁸ És possible que una branca d'aquesta família s'establís en el regne de València. El 1402, un Francesc de Montlaur era rector de l'església de Quart i fou membre de la capella de la reina Maria de Luna.⁹ I diu també Zurita que Bernat de Montlaur, cavaller català, el 1412, tingué una

4. COSTA, *La Casa* cit., pp. 276,277,279-282,284.

5. COSTA, *La Casa* cit., p. 277.

6. DEVIC. VAISSETE, *Histoire Générale du Languedoc*, vols. V, VIII, IX, X.- Hom fa esment de diversos individus d'aquesta família, des del segle XII; però no hi apareix Guillem, marit d'Elionor.

7. J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. Zaragoza, 1668-1670, llibre V, capítol 3.

8. ZURITA, *Anales* cit., III, 21,23.

9. ACA, C, r.2338, f.145v.

missió important prop de la família d'Anjou, a Tarascó, en relació amb el compromís de Casp.¹⁰ El nostre Guillem, però, seguia dins l'ombra.

Tot cercant altres possibles notícies d'Elionor hem fet altres recerques a l'Arxiu Històric de Girona, on es guarden els protocols notariais de Castelló d'Empúries. I ací han continuat les sorpreses, en els llibres del notari Pere Pellicer i especialment en un d'ells que no es troba en massa bon estat però que ens ha fet molt bon servei. Es titula "Liber apocharum manumissorie nobilis domine Beatrix bone memorie nobilis Petri de Exerica quondam filie".¹¹ Ell és el qui ens descobreix que Beatriu morí a Castelló entre el 13 i el 19 d'octubre de 1395, sense cap mena de dubte. Ja semblava una mica estrany que, com dèiem en el nostre llibre, hagués viscut fins al 1412 al monestir de Las Dueñas de Sevilla.¹² Cronològicament, era difícil que la que vivia en el monestir fos una altra Beatriu, la germana de Pere de Xèrica, si bé no podíem precisar la data de la seva mort. Es tractava, potser, d'una filla d'aquesta, que duia el mateix nom? Ara veiem que no podia ser la neboda, que no tenia res a veure amb Andalusia, que visqué en territori valencià bona part de la seva vida i que acabà els seus dies a Castelló d'Empúries.

No pensem ara comentar llargament el "Liber" perquè abans voldríem localitzar el testament de Beatriu, fet el 13 d'octubre de 1395 en poder del notari Pellicer. Restarà pendent de futures investigacions. Ara ens cal anar seguint les passes d'Elionor fins on ens sigui possible.

Elionor vivia a Castelló amb la seva mare. Antoni d'Aragó havia mort, potser ja abans del 1392. Vivien en una casa que fou del prevere Pere Giberní, difunt. Beatriu hi féu fer obres, probablement el mateix any 1395.¹³ I potser en un temps molt proper, mare i filla caigueren malaltes i tingueren com a metges Radulf de Bosc, mestre en arts i batxiller en medicina, i el jueu Jassell Descatllar, físic. Beatriu no sobrevisqué; la seva filla es curà.¹⁴ Beatriu devia morir molt poc després de fer testament; el 19 d'octubre fou celebrat per ella un aniversari solemne a l'església de Santa Maria. Ella, però, volgué rebre sepultura en el convent dels pares predicadors de Castelló. Un dels seus dos marmessors testamentaris fou precisament el prior del convent, fra Pere Bolea. L'altre fou una germana de la difunta, Bonaventura de Xèrica, vescomtessa d'Illa, vídua del vescomte Andreu de Fenollet. Dóna la impressió que Elionor devia ser encara molt jove, o almenys soltera. La seva tia féu comprar per a ella, mitjançant el jueu Natan Abraam, una pell negra per una cota; creiem que es tractaria de vestidures de dol i ja el 26 de novembre havia estat pagat el seu preu de 115 sous, 6 diners melgoresos -moneda d'ús corrent en el comtat

10. ZURITA, *Anales* cit., XI, 71.

11. AHG (= Arxiu Històric de Girona), Protocols de Castelló, vol. 404.

12. COSTA, *La Casa* cit., p. 278.

13. AHG, Castelló, v. 404, f. 7.

14. AHG, Castelló, v. 404, f. 1.

d'Empúries. Igualment els marmessors pagaren 51 sous, 6 diners, part restant del preu d'una pell de vair que la difunta Beatriu havia comprat per a la seva filla. Encara el gener de 1396 pagaven unes teles, destinades a Elionor, al draper Guillem Pere Conill; i pel treball de cosir-les, al sastre Bernat Pujals.¹⁵

El 2 de febrer de 1397, consta que Elionor tenia un curador -segons que sembla, un Guillem Felemir, donzell. I ella figura com a muller de Guillem de Montlaur.¹⁶ Però també sembla que ja era casada el 21 de gener de 1396, quan, amb l'aprovació del seu marit, acusa rebut a la seva tia Bonaventura de les còpies d'una sèrie de documents que li lliurà el notari Bernat Bonfill.¹⁷

Aquest notari Bonfill, que actuava també com a arxiver de la vila, tenia encara un cofre amb altres documents que foren de la difunta Beatriu i no els volia donar a la seva filla. La reina Maria, que tenia en concepte de cambra el comtat d'Empúries i els seus drets d'ençà de la mort dels darrers comtes, fills del comte Joan I, escoltà les justes queixes d'Elionor i, el 7 d'abril de 1405, disposà que els documents fossin examinats per un savi en dret i altres persones que hi tinguessin algun interès i que, si veien que realment era de justícia, fos lliurat el cofre a qui el reclamava.¹⁸ Sembla que Guillem de Montlaur era encara vivent; no així el 1407, quan hom ja feia notar que Elionor vivia en gran pobresa, com ja anirem veient.

Abans, però, ens cal parlar d'una altra incertesa familiar. La vescomtessa d'Illa, Bonaventura, semblava que, ja vídua, hauria pogut fer testament el 4 de novembre de 1387 i que hauria mort almenys abans del 9 de maig de 1394.¹⁹ En canvi, la retrobem com a marmessora de la seva germana Beatriu el 1395 i així devia actuar encara vers la fi del 1396.²⁰ Després, possiblement ja no era d'aquest món; en tot cas, figura com a difunta abans del 1404.²¹ En algun lloc, doncs, hi ha d'haver un error de dates; però, de moment, no podem precisar res més.

Quan Elionor es trobà vídua i sola, s'hagué d'enfrontar amb els seus problemes econòmics, derivats de les pensions d'uns censals que no li eren pagades puntualment pels qui en tenien l'obligació: d'una banda, l'aljama de jueus de Castelló i, de l'altra, els cònsols i universitat de la vila.

Anys enrere, l'aljama havia venut 500 florins d'or d'Aragó de censal anual a Bernat de Senesterra -que fou més tard procurador general del comtat d'Empúries, a qui els comprà la vescomtessa d'Illa, la qual els vengué, successivament, a la seva germana Beatriu. Elionor, com a filla i hereva d'aquesta, va recórrer a la Reial

15. AHG, Castelló, v. 404, ff. 4, 4v.

16. AHG, Castelló, v. 404, f. 8.

17. AHG, Castelló, v. 487, f. 18.

18. ACA, C, r. 2340, f. 87v.

19. COSTA, *La Casa* cit., p. 283.

20. AHG, Castelló, v. 404, ff. 7v.8.

21. ACA, C, r.2339, f. 103v.

Audiència per tal de fer valer el seu dret contra l'aljama. La causa fou assignada al jutge Gabriel Cardona el 1408. Hi fou citat Senesterra per si tenia quelcom a reclamar sobre aquells 500 florins.²²

En realitat, Elionor, per mitjà del seu procurador Tomàs Corcoll, demanava que li paguessin 2.274 sous de pensió anual, més altres pensions degudes i les despeses de totes les operacions pertinents. Tot plegat vindria a sumar uns 300 florins. Els jueus s'hi oposaven dient que els marmessors de Beatriu havien alienat el censal i no hi havia lloc per a cap citació. Certament, el censal havia anat passant per moltes mans, entre elles les de la vescomtessa Bonaventura, un dels marmessors, la qual, però, sembla que en va vendre només una part -potser els 300 florins que reclamava Elionor- i va deixar la resta, en testament, al comte Joan II d'Empúries. En morir ell, per raó d'un vincle la seva part de censal passà al rei i, d'aquest, a la reina Maria. No podem ara fer el compte exacte, però sabem que l'aljama pagava a la reina 43 lliures, 3 sous, 10 diners de censal mort anual i que ella acabà fent-los remissió el 27 de febrer de 1405.²³

També els marmessors havien venut 831 sous, 9 diners a Dalmau de Raset, donzell, qui també fou citat en la mateixa causa.²⁴

La sentència reial, del 2 d'octubre de 1408, adjudicà el censal, en propietat i pensions, comptant-hi les que encara es deguessin, a Elionor de Xèrica; i anul·lava qualsevol altres vendes fetes pels marmessors. Així, els jueus eren condemnats a pagar els 300 florins, descomptats 165 sous, meitat de 330 sous que les dues germanes Xèrica havien venut pro-indivís al draper Guillem Pere Conill; aquest havia cedit després a Beatriu la meitat que li corresponia.²⁵ L'aljama no s'hi conformà i demanà tot seguit al notari Bernat Bonfill les còpies de tot el procés des de la venda del censal feta per ells a Senesterra.²⁶

Elionor i Raset deien, cadascú, tenir dret a les 41 lliures, 11 sous, 9 diners (= 831 sous, 9 diners) que l'aljama pagava a aquest darrer, i van començar a moure l'execució. A instància de Senesterra, el rei havia ordenat als jueus que tinguessin les pensions en segrest fins que tot s'hagués resolt.²⁷ Els jueus van posar les 41 lliures, 11 sous, 9 diners a la taula de dipòsits de Barcelona, i el 20 de març de 1409 el rei cità novament Raset.²⁸

El 15 d'abril següent, Elionor havia reclamat moltes vegades perquè els oficials no executaven la sentència. El rei manà a Senesterra i oficials que ho fessin i tam-

22. ACA, C, r.2159, f. 29.

23. ACA, C, r.2340, f. 63.

24. ACA, C, r.2157, f. 14v.

25. ACA, C, r.2279, ff. 96v,97v, 98.

26. ACA, C, r.2161, f. 26v.

27. ACA, C, r.2156, ff. 158,174.

28. ACA, C, r.2158, ff. 122v-123.

bé ho posessin tot en dipòsit. I encarregà un seu porter, Antoni Ferrer, de vigilar les operacions; si no es feien bé, havia de fer altra execució de béns dels oficials culpables per tal de cobrar d'ells una multa de 2.000 florins i resarcir les despeses que hagués tingut Elionor en tots aquests fets.²⁹ Considerant que els jueus estaven carregats de deutes, el 22 de juny el rei va donar unes disposicions per tal d'afavorir-los; entre altres coses, els oficials no podrien inquirir contra ells ni penyorar-los, etc. Evidentment, això deturava l'execució de la sentència favorable a Elionor; la qual reclamà oportunament la seva justícia. I així fou com el 12 de juliol l'ordre anterior fou revocada en tot el que feia per Elionor: l'execució i altres causes en les que ella fos una de les parts.³⁰ Antoni Ferrer, sense tenir en compte que el rei li havia fet interrompre abans l'execució i li deia que no es mogués de Barcelona, marxà a Castelló i quelcom devia fer-hi que motivà una queixa de l'aljama. Llavors el rei, el 14 de setembre, li manà que, si les coses eren així, ho tornés tot tal com era abans i no executés res fins a nova ordre.³¹ Si, després de tot, acabà fent-se l'execució de la sentència, no ho hem pogut arribar a saber.

L'altre gran problema d'Elionor de Xèrica, quasi contemporani de l'anterior, fou la qüestió que tingué amb els cònsols i universitat de Castelló. Un violari d'11.000 sous anuals a vida de certes persones havia estat reduït a 4.000 sous de censal anual, a perpetuïtat, que vengué la universitat de la vila a Beatriu de Xèrica. En morir ella, a banda de les pensions que haguessin quedat per pagar -i sabem que deixà de pagar-se almenys la d'abril de 1396³²-, els cònsols no volien satisfer a Elionor el que, com a hereva, li corresponia.

El 1407, ella ja era vídua i, segons el rei, vivia en gran pobresa: només tenia el censal de Castelló, que li havia fallat. De tal manera, que ella havia hagut d'entrar en un monestir femení d'Avinyó -suposem, però, que no com a monja. I aquesta situació era un deshonor per al rei, degut precisament al seu parentiu amb la dama. Ara bé, què hi feia Elionor a Avinyó?. No sabem quant de temps hi havia estat. Ella i la seva mare, feia anys, havien enviat un missatger al papa, a tractar d'uns afers que ens resten desconeguts. El missatger devia ser Guillem Carrera, blanquer, de Castelló, a qui els marmessors de Beatriu, el 28 de febrer de 1397, pagaren mil sous que aquesta li havia atorgat graciosament per al viatge i cent sous que restaven a pagar per les despeses que hi havia fet.³³ El cert és que, al cap de deu anys, Elionor era a Avinyó i no tenia diners per a pagar els deutes que hi tenia i per a tornar, raó per la qual el rei manà als cònsols i prohoms de Castelló que no la forcessin a reduir més el censal i, ja que li devien pensions, li donessin una suma convenient per al

29. ACA, C, r.2160, ff. 94v-95v; r.2279, ff. 143-143v.

30. ACA, C, r.2160, f. 136.

31. ACA, C, r.2160, f. 168.

32. AHG, Castelló, v. 404, ff. 8v, 9, 9v.

33. AHG, Castelló, v. 404, ff. 8, 25v.

retorn i seguissin pagant-li, d'ara endavant, regularment. Deia també el rei, el 8 de novembre de 1407, que ell tenia també raons per a fer-la tornar i n'havia informat el batlle general Dalmau de Biert; aquesta informació, per ara, no ha aparegut.³⁴ Sí és cert que Biert fou enviat a Manuel de Rajadell i Lleonard de Sos, encarregats de dissuadir els cònsols de forçar una altra reducció. Sembla que, molts anys abans, Elionor ja hauria fet una reducció de les 200 lliures (= 4.000 sous) a 130 lliures.

Els cònsols es resistien i només volien donar 100 escuts, que serien insuficients. Per això, el procurador Senesterra fou encarregat pel monarca, el 30 de gener de 1408, de prendre 500 florins d'or dels arrendadors de les impositcions de la vila i guardar-los fins que Elionor o un seu procurador en signessin àpoca a la universitat i cobressin aquella suma. I els cònsols i altres no podrien fer-ne cap més qüestió.³⁵

És possible que Elionor hagués rebut alguna quantitat de diners, si dins el mateix any es preocupà del litigi amb l'aljama, com ja hem vist. El 18 d'agost de 1408 havia firmat de dret davant el rei per 250 florins que els cònsols li tenien embargats, i que ell els manà desembargar.³⁶ Seria, doncs, que ella ja havia tornat d'Avinyó? Aquests 250 florins eren, naturalment, part dels 500 que els cònsols li havien de pagar dels deutes de pensions. Elionor havia fet amb ells un acord, pel qual ells prometien pagar-li la dita part per tot el mes de juliol d'aquell any i, de consell de Manuel de Rajadell, cavaller, de Dalmau de Biert, del doctor en lleis Joan Navarro i de Lleonard de Sos, de l'ofici del mestre racional, fou ordenat fer-ne àpoca. Com que així i tot els cònsols no ho van pagar, el rei va insistir i va manar a Senesterra i altres oficials que en fessin execució en béns dels cònsols i universitat, comprnent-hi les despeses que Elionor hagués de fer fins que ho hagués rebut tot.³⁷ Era el 19 de setembre de 1408. Per part seva, el rei faria algunes concessions en favor dels cònsols. Però Elionor hagué de recórrer clamorosament perquè ells seguien diferint el pagament dels 250 florins. En tal cas, el 13 d'octubre el rei els va reiterar l'ordre, revocà les concessions promeses i, d'altra banda, digué a Lleonard de Sos que pagués a Elionor de diners de les impositcions.³⁸

Passaren els anys. I ja no era el rei Martí sinó el rei Ferran I el qui, el 25 de maig de 1413, manava als cònsols i prohoms de Castelló que paguessin a la seva cosina Elionor els diners que li devien del censal i els féu saber que no permetria que la inquietessin instant-li una reducció del mateix.³⁹ L'afer, per tant, no s'havia resolt.

Elionor, per tal de mostrar el seu dret a tot el que reclamava, necessitava còpies de documents que podia trobar a Castelló i que no sempre li eren facilitades. Ja hem

34. ACA, C, r.2154, ff. 65, 65v.

35. ACA, C, r.2156, f. 26.

36. ACA, C, r.2159, f. 56v.

37. ACA, C, r.2157, f. 118.

38. ACA, C, r.2186, ff. 115-115v, 115v-116.

39. ACA, C, r.2365, f. 53v.

vist com va obtenir, el 21 de gener de 1396, cinc còpies referents a la donació dels llocs de Biota, El Bayo i Asín feta pel rei Pere el Cerimoniós a Pere de Xèrica; altres dues còpies sobre el llegat d'uns drets a Sicília feta a aquest per Margarida de Lloria, comtessa de Terranova; i còpia de tres pergamins que contenien el testament de Pere de Xèrica fet el 2 d'octubre de 1361.⁴⁰ En canvi, fou necessària la intervenció del rei, el 12 de juliol de 1409, que manés al notari Bernat Bonfill donar a Elionor una còpia de l'inventari de béns de la seva mare Beatriu;⁴¹ ignorem si la va obtenir.

El 1413, la causa amb la vila de Castelló havia passat a l'audiència de l'infant Alfons, on es veien especialment les causes referents a vídues i pobres. Elionor volia enviar-hi documents i escriptures que es guardaven a Castelló, però li foren embargats pel prior dels pares predicadors i altres persones de la vila. El 7 de novembre, l'infant els va manar que els desembarguessin en el termini de deu dies; si no ho feien, ell disposaria la cancel·lació dels embargs.⁴² I el dia 28 fou donada la sentència d'Alfons: s'adjudicava a Elionor el censal en propietat i les seves pensions, a raó de 130 lliures anuals, des de vint anys enrere; la universitat de Castelló li havia de pagar tot el que li devia, que seria dipositat a la taula de canvi de Barcelona fins que es resolguessin les al·legacions dels qui havien instat els embargs i d'altres a qui es deia que el censal havia estat traslladat.⁴³

La comunicació fou presentada al prior i també a Francesc Palau i Guillem Carreres, però ells no volgueren complir el que els era manat i, citats a l'audiència de l'infant, no hi van comparèixer. En conseqüència, l'infant va ordenar al procurador i el batlle del comtat, el primer de desembre, que executessin el desembarg dels documents i els donessin a Elionor.⁴⁴ No sabem, per ara, quina continuació pogueren tenir aquestes qüestions.

El cert és que Elionor, el 1414, seguia reclamant documents que tenien els notaris de Castelló. Ara eren per una causa que tenia amb Joana, comtessa vídua de Pere d'Empúries. En aquesta ocasió, el rei Ferran manà als notaris, per mitjà dels consellers de Barcelona responsables, llavors, del comtat, que lliuressin a Elionor el que demanava.⁴⁵

Fins ara això és tot el que podem dir de la misteriosa dama de Xèrica. Resten moltes coses per aclarir. De moment, creiem d'haver resolt almenys el seu misteri principal: la seva identitat.

40. AHG, Castelló, v. 487, f. 18.- Sobre aquests temes, vegeu: COSTA, *La Casa* cit., pp. 192, 216, 225, 227; el testament, p. 230.

41. ACA, C, r.2158, f. 185v.

42. ACA, C, r.2447, ff. 89-89v.

43. ACA, C, r.2453, ff. 83-84.

44. ACA, C, r.2447, ff. 128v-129.

45. ACA, C, r.2399, f. 157v.